

DIE ROL VAN DIE VROU BUTTE DIE KONSENTRASIEKAMP TYDENS EN NA DIE OORLOG

Elria Wessels*

Abstract

During the Anglo-Boer War women were not only the victims of the concentration camp system and the scorched earth policy - they were also mothers, housewives, farm managers, breadwinners, fundraisers and agitators and after the war humanitarians.

During the last three months before the war the women in towns and on the farms of the two Republics had to contend with the effect that the possibility of a war had on the economy of the two republics. Prices of food and other commodities rose sharply and the Governments of the two republics had to intervene. They also suffered cash flow problems. Regulations made it difficult to collect the salaries of government officials while banks were closing their doors and it became impossible to withdraw money from those still open. Shopkeepers also now insisted on cash for goods.

The behaviour and responsibilities of the women on the farms also took on a whole new meaning as their traditional role changed from homemaker to farm manager.

While the women in New Zealand raised funds for the third and fourth contingents, some influential women such as Wilhemina Sheriff Bain in New Zealand, Catherine Helen Spence in Australia, Emily Hobhouse in Britain and Olive Schreiner of South Africa joined the ranks of those protesting against the war. After the war the women in South Africa played an active role in organisations such as the OVV, SAVF and the ACVV who had as their goal the healing of a battered nation.

Daar is vandag 'n groter bewussyn van keuses, besluite, inisiatiewe en gevolge waarmee gewone mense in 'n tyd van oorlog gekonfronteer word. Die militêre en politieke besluite wat gedurende die Anglo-Boereoorlog geneem is, het 'n wesentlike invloed op die lewens van die vrouens en kinders gehad, nie net in Suid-Afrika nie, maar ook in die lande wat 'n militêre aandeel aan dié oorlog gehad het. Vroue was egter nie net slagoffers van die verskroeiende-aarde beleid en die konsentrasiekampstelsel nie. Hulle was moeders, huisvrouens, plaasbestuurders, broodwinners, fondsinsamelaars, agitators, en na die oorlog noodlenigers en maatskaplike opheffers. Tydens die oorlogsjare het hierdie onderskeie rolle op hul pad gekom en het hulle dit, net soos al die ander verpligtinge van 'n vrou, met durf en dapperheid, na die beste van hulle vermoëns hanteer.

* Hoofvakkundige beamppte, Oorlogsmuseum van die Boererepublieke, Bloemfontein.

Hoe het die oorlog dan op die tradisionele rol van die vrou, naamlik dié van huis-vrou en moeder, gedurende die eerste paar maande 'n impak gehad? Drie maande voor die uitbreek van die oorlog het die politieke onsekerheid en die moontlikheid van 'n oorlog reeds 'n merkbare invloed op die ekonomie van die twee suster-republieke gehad. Daar was 'n merkbare afname in handel in die groot sentra soos Johannesburg, Bloemfontein en Pretoria - behalwe in lewensmiddele. **De Volksstem** van 5 Julie 1899 berig dat hulle van die groot winkels besoek het om uit te vind watter uitwerking die situasie op die handel gehad het, en "overall hoorden wij bitteren klachten". Dit was veral die klerehandelaars wat gekla het.¹ Reeds in Julie 1899 berig van die winkeliers in Pretoria dat van die vroue begin het om kosvoor-raad op groot skaal op te gaan. Arnold Theiler se vrou was bevrees dat hierdie voedselsoorte onverkrygbaar sou word indien 'n oorlog uitbreek en dat die pryse geweldig sou styg.² Mev TJ Rodda, vrou van die bestuurder van Henwood Son & South, meld in haar dagboek dat sy mieliemeel, aartappels, rys, sout, suiker, tee en koffie, asook geblikte vleis en vis aangeskaf het. Teen 7 Oktober 1899 was steenkool en vuurmaakhout feitlik onverkrygbaar en het gerugte die rondte begin doen dat dit binnekort feitlik onbekombaar sou wees.³ Daar was egter ook vrouens wat maar net nie wou glo dat oorlog onvermydelik was nie en daarom nie die nodige voorsorg getref het nie, 'n saak wat hulle later sou betreur.

Reeds vier dae voor die uitbreek van die oorlog kla **De Volksstem** reeds dat die handelaars besig was om wins uit die moontlikheid van 'n oorlog te maak en dat pryse onrealisties hoog gestyg het.⁴ Teen 18 Oktober 1899 moes die regering van die ZAR reeds ingryp en die winkeliers waarsku dat woekerkwinnings nie geduld sou word nie. Dit was ook nodig om van regeringsweë maatreëls in te stel waarvolgens dit onwettig sou wees om enige artikel teen inflasionistiese pryse te verkoop.⁵ Vleispryse is teen November 1899 deur die regering van die ZAR vasgepen. "Haas en egte biefstuk" is teen 1/6 per pond verkoop, sopvleis se prys is vasgestel op 8d per pond terwyl die prys van skaaptjops so hoog as 1/6 per pond kon styg.⁶ Ook in die Vrystaat moes die regering ingryp. Teen November het hulle bepaal dat 'n slagskaap van ongeveer 40lb £3 sou kos terwyl 'n geslagte bees se prys op £13 vasgestel is.⁷ Winkeliers het geen skuld meer aan kliente gegee nie en op kontant vir hulle ware aangedring. Mev. Venter skryf aan die einde van Oktober 1899 aan haar eggenoot op kommando dat 'n doos Sunlightseep se prys reeds 3/- was en dat sy ses

¹ **De Volksstem**, 5 Julie 1899.

² FJ du Toit Spies, "Uit de brieven van Arnold Theiler", *Pretoriana*, No. 29, April 1959.

³ Bridget Theron, *Pretoria at War* (Pretoria, 2000), p. 17, p. 44-5.

⁴ **De Volksstem**, 7 Oktober 1899.

⁵ *Staats-Courant der ZAR*, 1 November 1899.

⁶ **De Volksstem**, 16 November 1899.

⁷ *Standard & Diggers News*, 9 November 1899.

sakkies aartappels moes verkoop om te betaal vir die seep en koffie. Die inkomste uit vyf sakkies aartappels was net genoeg om skoene vir haar twee kinders te koop.⁸

Hoewel vrouens van staatsamptenare nog geregtig was om die salarisse van hulle eggenotes wat op kommando was, te trek, moes hulle bewys van identiteit deur twee getuies voor 'n landdros lewer voordat die geld aan hulle uitbetaal is.⁹ 'n Moratorium is verder op alle skuld en die betaal van rente op skuld geplaas. Geen huur kon ook gevra word vir huise, plase en gedeeltes van plase nie.¹⁰ Baie van die vrouens moes dus nou klaarkom sonder die inkomste wat hulle uit die verhuuring van eiendom gekry het.

Intussen het die meeste Britse bankinstellings wat in die Boerepublieke bedrywig was, hulle deure gesluit. Hulle is verbied om met die vyande van die Britse Ryk sake te doen. Die meeste van die Standard Bank se amptenare het reeds die republieke verlaat. Die Bank van Afrika en die African Banking Corporation was wel nog oop, maar het die minimum personeel aan diens gehad.¹¹ Banke het geen tjeks gewissel nie, terwyl bankwissels en skuldbriewe nie gehonoreer is nie.¹² Die Nederlandsche Bank en Kredietvereniging kon nog tjeks wissel, maar daar was 'n limiet van £20 op 'n tjek geplaas. Hulle was wel bereid om soos die ander banke wat nog oop was, deposito's te ontvang.¹³ Inderwaarheid het baie van die vrouens in hierdie stadium eerder swaarder gekry as gevolg van 'n gebrek aan geld as aan 'n gebrek aan goedere.

Ook die gesinne van die behoefte burgers is swaar deur die nuwe omstandighede getref. In die Vrystaatse hoofstad is 'n voorraad meel, mieliemeel, en sorghum saam met kerse, koffie en suiker aan die behoeftiges uitgedeel,¹⁴ terwyl een van die meulenaars in Pretoria, te wete die eienaar van die Daspoort-meule, in *De Volksstem* geadverteer het dat hulle op Saterdag "solang die oorlog duurt gratis voor behoeftiges zou malen".¹⁵ Hierdie aanbod is in April 1900 gemaak toe die hoë pryse en tekorte die behoefte gesinne in Pretoria besonder hard getref het. In Pretoria moes die proviandkommissie na die behoeftiges omsien, soms onder redelik moeilike omstandighede. So het mnr. NP van den Berg van die kommissie 'n deputasie van vrouens, susters, tantes en niggies van die lede van die polisiemag en behoefte burgers uit Fordsburg en Vrededorp ontvang waarin hulle hul angste oor die moont-

⁸ OM (Oorlogsmuseum) 4663/73 : Brief CMA Venter aan PA Venter, 31 Oktober 1899.

⁹ *Staats-Courant der ZAR*, 4 Oktober 1899.

¹⁰ *Buitengewone Staats-Courant der ZAR*, 5 Oktober 1899.

¹¹ Theron, p. 63

¹² *De Volksstem*, 10 Februarie 1900.

¹³ Grietjie Verhoef, "Die Onstaan van die Nederlandsche Bank en Credietvereniging voor Zuid-Afrika, 1888. Vestigingsprobleme in perspektief", *Historia*, 34/1, Mei 1989.

¹⁴ *The Friend*, 28 Oktober 1899.

¹⁵ *De Volksstem*, 26 April 1900.

like tekorte, wat 'n inkorting van hulle rantsoen kon meebring, huidkeels uitgespel het. Hulle vrese is egter gou besweer.¹⁶

Op die plaas moes die vrouens soos gewoonlik in die verlede wanneer die mans op kommando vertrek het, die boerdery behartig met die hulp van kinders en werkers wat lojaal gebly het. Onder hulle was daar ook die vrouens wat eerder verkies het om die oorlog op die naaste dorp af te wag. Volgens Johanna Rijkssen-van Helsdingen was dit 'n belewenis om te sien hoe die vrouens by die nuwe omstandighede aangepas het.¹⁷ Mev. GE Bezuidenhout van die plaas Strydpan in die distrik Luckhoff, was 'n sprekende voorbeeld van iemand wat 'n sukses van die distrik onderneming gemaak het. Sy het geploeg, geplant en selfs nuwe vaardighede aangeleer soos die maak van skoene. In haar herinneringe merk sy droogweg op: "Dis nou net die skoenmaker wat makeer wat nou moet kennis maak met die hamer en die ysterlees - 'n heel vreemde beroep." Sy skryf dan ook dat sy nie tyd gehad het om bedags aan die oorlog te dink nie - eers as sy saans te ruste kom, het sy haarself die tyd gegun om oor die mans op kommando te dink.¹⁸ By die Olivier- en Du Plessis-vrouens van Ficksburg het dit nie net by die maak van skoene gebly nie - hulle het ook aan die kommando's rieme en tuie voorsien. Hulle het skape gedip, gemerk en geskeer, voer vir die winter byeengebring, groente aangeplant - nie net vir eie gebruik nie, maar ook vir die kommando's - en selfs die windpomp herstel toe dit nodig geword het.¹⁹ Volgens *De Volksstem* van 12 Januarie was die mielieoes van 1900 net so goed soos die vorige indien nie beter nie - veral na die goeie reën.²⁰ Nie alle mans het hulle vrouens vertrou om die boerdery te behartig nie. 'n Sekere JHP Steyn van Heilbron het per brief 'n stroom instruksies aan sy vrou op die plaas gerig oor hoe sy te werk moes gaan om die oes te verkoop,²¹ hoe sy die koeie moes melk,²² een van die perde moes verkoop, die perdekar moes hanteer en versorg as sy dorp toe ry (sy moes tog sorg dra dat sy nuwe kar nie skrape opdoen nie!),²³ die lande moes ploeg en wanneer sy dit moes doen.²⁴ Hy was ook ontevrede oor die klein oes maar aangesien dit die wil van die Here was, moes hy maar daarmee genoë neem.²⁵ Elke week het 'n brief met instruksies gebring - selde het hy verneem hoe dit met haar gaan.

¹⁶ *The Friend*, 9 November 1899.

¹⁷ Johanna Rijkssen-van Helsdingen, *Vrouwenleed. Persoonlijke ondervindingen in den Boerenoorlog* (Amsterdam, 1903), p. 39.

¹⁸ GE Bezuidenhout, *Uit die donker woud* (Johannesburg, 1946), pp. 2, 23-4.

¹⁹ Danie Stegman, *Nooit gevang nie* (Johannesburg, 1940) pp. 10, 14, 22-3; 27-8.

²⁰ *De Volksstem*, 12 Januarie 1900.

²¹ O.M. 6354/23: Brief JHP Steyn aan vrou, 1 Junie 1900.

²² O.M. 6354/29: Brief JHP Steyn aan vrou, 9 Junie 1900.

²³ O.M. 6354/42: Brief JHP Steyn aan vrou, 26 Februarie 1900.

²⁴ O.M. 6435/40: Brief JHP Steyn aan vrou, 19 Februarie 1900.

²⁵ O.M. 6354/42: Brief JHP Steyn aan vrou, 26 Februarie 1900.

Kommunikasie met die swart werknemers het ook soms probleme veroorsaak. So vertel Alie Badenhorst dat die mans gewoonnd daaraan was dat haar man dinge op 'n sekere manier aangepak het. Toe die wvrag vol koring aftuimel, moes sy verneem dat die oubaas altyd self die koring gelaai en vasgemaak het. "Ons leer nog", was die verweer.²⁶ Baie van die plaaswerkers, aangelok deur die belofte van 1/- 'n dag en die geweer wat hulle moontlik kon kry, het by die Britse leër aangesluit.²⁷ Die Barry's se werkers het reeds aan die begin van Oktober 1899 na Basoetoland toe uitgewyk. As die kommando's in die omgewing was, het hulle toestemming gekry om die vrouens met een of ander aspek van die boerdery te help.²⁸ Afgesien van drostende werkers moes die vrouens ook nog rekening hou met natuurlike rampe. So getuig die briewe en koerante van haelstorms,²⁹ droogtes,³⁰ en sprinkaanswerms wat die oeste op die lande in gevaar gestel het.³¹ Voorvalle van veediefstal en plundering deur Britse troepe en ook die Boere het gereeld voorgekom. Op 29 Julie skryf Anna Barry dat die enigste goed wat nog nie opgekommandeer, gesteel of weggedra was nie, die vier vrouens, die lêhenne, twee katte en die hond, Sultan, was.³² Verder is hulle voortdurend deur "joiners" of "bravado's", soos hulle deur die vrouens genoem is, geteister. Hulle is nie slegs aan seksuele teistering en molestering onderwerp nie, maar moes ook toesien hoe die menere hulself vrylik help aan alles wat die plaas kon bied.³³ Die vrouens se houding, volhardende aanmoediging en deustellingsvermoë het bewondering afgedwing. So beskryf Roland Schikkerling op 19 April 1901 die Boerevrou: "Die vroulike skoenmaker, vee-drywer en boer is 'n neweproduk van hierdie oorlog. Sy is 'n verbete en eensame vegter, nie op die sogenaamde roemryke slagveld nie, maar in die stille mielieland en weiveld; nie in die kruitdampe van die gevegsfront nie, maar in die roet van haar verwoeste en afgebrande woning, sonder lawaai of vertoon om haar moreel op te beur en sonder enige offsiere behalwe Plig en Toewyding om haar aan te voer. Sy is die neweproduk wat op onverklaarbare wyse voortrefliker is as die hoofproduk, soos silwer dikwels 'n neweproduk is van koper of lood, en goud herwin word uit minderwaardige erts en deur die vuur gelouter word."³⁴

In Nieu-Seeland het die vrouens hulle land se deelname aan die oorlog aktief ondersteun. Hulle primêre rol was een van fondsinsamelaar, veral ter ondersteuning

²⁶ A Badenhorst, *Tant Alie van Transvaal* (Kaapstad, 1939), pp. 71-3.

²⁷ Sarah Raal, *Met die Boere in die veld, die ervarings van die skryfster* (Kaapstad, 1937), p. 8.

²⁸ Anna Barry, *Onse Japie. Dagboek gehou gedurende die Driejarige oorlog* (s.a. s.1), p. 38.

²⁹ O.M. 4663167-168: Briewe CMA Venter aan PA Venter, 21 November 1899, 3 Desember 1899; *De Volksstem*, 2 April 1900.

³⁰ O.M. 4220/64: Brief: JG Joubert aan PJ Joubert, 27 November 1900.

³¹ O.M.. 4663/67: Brief CMA Venter aan PA Venter, 12 November 1899; 16 November 1899; *De Volksstem*, 2 April 1900; 23 November 1900.

³² Barry, p. 34.

³³ Stegman, pp. 22; 79-80.

³⁴ RW Schikkerling, *Hoe ry die boere!* (Johannesburg, 1966), p. 171.

van die derde en vierde kontingente wat na Suid-Afrika gestuur is. Vrouens en meisies het donasies vir die "More Men"-fonds ingesamel, vlotte en fietse vir plaaslike kermisses versier, items aangebied en danse uitgevoer tydens fondsinsamelingsgeleenthede. Ook die Maorivroue het fondse ingesamel tydens 'n goedgepubliseerde *hui* by Papawai en een in die Basin Reserve by Wellington. Sowat 5000 lede van die publiek het lady Douglas se Patriotic Carnival by Government House bygewoon.³⁵ Hoewel die meerderheid van die Nieu-Seelandse vrouens die oorlogspoging ondersteun het - dit is veral duidelik uit die talle patriotiese gedigte, liedere en musiek wat hulle periodiek in koerante en tydskrifte gepubliseer het - was daar ook die minderheid wat teen die oorlogspoging gekant was. Wilhelmina Sheriff Bain, feminis, vredesaktivis en skrywer, het reeds in 1900 tydens 'n konferensie van die National Council of Women in Dunedin 'n pleidooi gelewer vir vrede en arbitrasie in Suid-Afrika. Hoewel haar sienings nie deur al die kongreslede gedeel is nie, het hulle nogtans 'n resoluksie aanvaar waarin militarisme ten sterkste veroordeel is en internasionale arbitrasie in die oorlog ten sterkste ondersteun is. Sheriff Bain se sienings het vir haar die argwaan van die pers op die hals gehaal en sy is skerp in hoofartikels en hoofberigte veroordeel. Sy het haar egter nie daaraan gesteur nie en geargumenteer dat "human warfare has done service in the past; but no one believes that the race is now capable of developing competition into emulation, and that the battlefield had ceased to be necessary".³⁶

Oorkant die Tasmansee het die formidabele en invloedryke Catherine Helen Spence, politikus, hervormer, skrywer, joernalis en vrydenker, se diepgaande lojaliteit teenoor haar staat, Suid-Australië, haar nie verblind vir die gevare van militarisme nie. Toe die Anglo-Boereoorlog aanleiding gee tot "military marches and war sacrifice" het sy hard en duidelik haar misnoë te kenne gegee. Sy skryf van haar "abhorrence of war" en maak nie net beswaar teen die oorlog self nie, maar ook teen die wyse waarop dit inbreuk maak op burgerlike vryheid. Sy kla oor rassehaat wat deur nasionalistiese gevoelens aangeblaas word, sensorskap wat aangewend word om opposisie te onderdruk, en 'n verbod op protesvergaderings van diegene wat soos sy dink. Spence sou tot aan die einde van die oorlog teen Australië se deelname aan die oorlog beswaar maak.³⁷

In Engeland gee die bekende Suid-Afrikaanse outeur, feminis en politieke pamfletskrywer, Olive Schreiner, op die vooraand van die oorlog in Suid-Afrika een van haar beste pamflette uit, naamlik *An English South African view of the situation*, waarin sy Brittanje waarsku dat die uur van welslae ook die uur van onherroeplike

³⁵ **Women and the Boer war**, <http://www.nzhistory.net.nz>

³⁶ **The home front**, <http://www.nzhistory.net.nz>

³⁷ **Women and politics in South Australia**. Catherine Helen Spence: Her achievements and firsts, http://www.slsa.sa.gov.au/int_pubs/women/spence1.htm

mislukking kan wees. Sy lê ook klem op die onversoenlike karakter van die Boer-vrou met die woorde: "If there were left but five thousand pregnant South African born women and all the rest of their people destroyed, those women would breed up again a race like to the first."³⁸

In Brittanje stel die bekende Emily Hobhouse, as sekretaresse van die South African Conciliation Committee se vrouetak, by een van die vergaderings van die vereniging wat goed deur veral vroue bygewoon is, 'n resoluție voor waarin simpatie met die vrouens van die OVS en Transvaal uitgedruk word en spyt oor die optrede van die Britse regering. Dit het mannemoed gekos om as vrou in daardie stadium so 'n kontroversiële vergadering, waar 'n minderheidsiening omtrent die oorlog gehuldig is, by te woon.³⁹ Dit is dan geen wonder nie dat uiteenlopende sienings van die oorlog soms skeurings in middelklasgesinne veroorsaak het. Oorkant die Ierse see het Maude Gonne, bekende aktrise en vurige Ierse nasionalis, en ander Ierse vrouens pamflette uitgedeel waarin hulle die mans van Ierland ontmoedig het om by die Britse leër aan te sluit. Daar was ook diegene wat die oorlogspoging ondersteun het en die meerherheidstem verteenwoordig het. Op haar beurt sien Josephine Butler, sosiale hervormer, Brittanje as die instrument van geregtigheid in die stryd, terwyl Beatrice Webb, skryfster en sosiale hervormer, die mening toegedaan is dat die oorlog die aandag van inense van haar man, Sidney, se navorsing op die gebied van onderwys-hervorming sou aftrek.⁴⁰

Dit is egter nie net die rol van die vrou in die oorlogspoging in Brittanje wat 'n mens se aandag vereis nie, maar ook die lot van die oorlogsweduwee. Teen die einde van 1900 was daar alreeds 11 797 ongevalle in Suid-Afrika waardeur 2 359 as weduwees agtergelaat is. Hierdie weduwees was voor 1901 afhanklik van private liefdadigheidsorganisasies soos die Royal Victoria Patriotic Fund vir geldelike bystand. Hoewel daar reeds in 1881 aansoek om pensioene vir die dames gedoen is, was die War Office slegs bereid om een jaar se gratifikasie aan die weduwees uit te betaal. Pensioene vir weduwees is eers amptelik in April 1901 ingestel. Die vrouens en kinders van swart soldate het nie in aanmerking vir so 'n pensioen gekom nie, hoewel diskresionêre uitbetalings aan hulle gemaak kon word. Ironies genoeg was slegs die weduwees van soldate wat hul lewe op die slagveld gelaat het, geregtig op pensioene. Die weduwee van manskap Downey van die 2nd Royal Lancasters wat in Augustus aansoek om 'n pensioen vir haar en haar twee kinders gedoen het, moes hoor dat sy nie daarop geregtig was nie, aangesien haar man in 'n treinongeluk by Paardekop dood is. Pensioenregulasies is uiteindelik gewysig om ook vir hierdie

³⁸ Peter Warwick (red.), "Women and the War", *The South African War* (Harlow, 1980), p. 176.

³⁹ John Fisher, *That Miss Hobhouse* (Londen, 1971), p. 98.

⁴⁰ Warwick, p. 180.

weduwees voorsiening te maak. Dit het die weg gebaan vir die instelling van ouderdomspensioene in 1909.⁴¹

Na die oorlog het die Afrikaanse vrou tereggekome as noodleniger en maatskaplike opheffer van haar volk. Die oorlog het die Vrystaat en Transvaal in 'n staat van verwoesting gelaat met 'n groot deel van die inwoners wat van hulle aardse besittings ontnem is. Die terugkerende boere het dadelik begin om die grond te bewerk en die saad wat van die repatriasiedepartement verkry is te saai en te plant. Vanaf 1902 tot 1904 is die Vrystaat getref deur een van sy periodieke droogtesiklusse wat 'n geweldige teruslag vir die reeds verarmde boerebevolking was.⁴² Die nood wat op die platteland ondervind is, is in talle skrywes aan **The Friend** weerspieël. So doen W Robertson op 6 Mei 1903 'n oproep om halfslyt klere vir eertydse gegoede mense, maar wat nou in haglike omstandighede verkeer.⁴³ Op 22 Augustus beskryf **The Friend** die toestand so: "We have today in the Orange River Colony hundreds of families who are practically starving... Today they find themselves in utter poverty."⁴⁴ Weer eens is dit Emily Hobhouse wat kom ondersoek instel en hulp verleen met die stigting van haar spin- en weefskole. Sy was egter nie die enigste een wat tot die redding van 'n volk in nood gekom het nie. Van die kant van die vroue is die hulpkomitees wat reeds gedurende die oorlog klere en voorrade na die konsentrasiekampe gestuur het, weer ingespan en is hulp aan behoeftige distrikte verskaf. Mev. Marie Koopmans-De Wet in Kaapstad het vanaf 1900 tot 1904 sowat £4 890 aan kontant uit die VSA en Europa vir die doel ontvang asook 1 589 kiste klere uit Nederland. In 1903 is hulpkomitees te Stellenbosch, Malmesbury, Caledon, Montagu, Calvinia en Porterville gestig en is daar noodvoorraad aan Boshof, Kroonstad, Lindley, Ventersburg en Reitz in die Vrystaat gestuur.⁴⁵ Uit hierdie hulpkomitees is die Afrikaanse Christelike Vrouevereniging in Kaapland, die Suid-Afrikaanse Vrouefederasie in Transvaal en die Oranje-Vrouevereniging (OVV) in die Vrystaat gebore wat die vrou die kans gegee het om die vernielde huisgesinne te help herstel. "Er is vooral een zaak die zwaar op't hart ligt namelijk de redding van onse verarmde stamgenoten... Het is dus ons plicht hun te redden in eerste plaats ter wille van hun self, om toe te zien dat zij onder getrouwe geestelike bearbeiding gesteld worden, en de tweede plaats ter wille van de maatschappij hun door onderwijs en opvoeding te vormen tot nuttige burgers van ons land", som 'n skrywe van die ACVV in **The Friend** van 1905 die doelstelling van die vroueverenigings op.⁴⁶ Op 'n vergadering van die Christelike Jongeliede Vereniging sê pres. Steyn: "Voelt

⁴¹ "The war widow", <http://www.pro.gov.uk/pathways/census/pandp/people/wido>

⁴² SM Van Rensburg. **Die ontstaan en ontwikkeling van die Oranje-Vrouevereniging as vereniging vir maatskaplike werk** (Ogepubliseerde MA-verhandeling, 1946), pp. 9-10.

⁴³ **The Friend**, 6 Mei 1903.

⁴⁴ **The Friend**, 22 Augustus 1903.

⁴⁵ Van Rensburg, pp. 16-25.

⁴⁶ **The Friend**, 11 Julie 1905.

gij niet een vernieuwde kracht aan het werk in onze maatscappij naamlik de vrouw?"⁴⁷ Die vroeë notules van die OVV weerspieël dan ook die ernstige probleme waarmee die na-oorlogse samelewing geworstel het en hoe die OVV in besonder behulpzaam was met die heropbou na die oorlog. In 1909 notuleer die tak te Edenburg: "(D)an hebben wij onze bydragen kunnen geven aan onze plaaslike spin-en weefskool die ook tot nut voor de armen strekken kon". So getuig die notules van die Bethlehem-tak van die oprigting van 'n huishoudskool in 1907 wat die opleiding van jong dogters ten doel het. Daar word vertel van die toestaan van studie- en koshuisbeurse en die stigting van vroueklubs waar die noodlydende vrou se selfbeeld gebou kon word en sy gelei kon word om haar eie probleme te hanteer. Die eerste vroueklub is reeds in 1909 in Bloemfontein gestig.⁴⁸

Die laaste woorde oor die vrou en die oorlog gun ek aan ds. RD McDonald wat in 'n Terugblik op my oorlogsjare die volgende oor die vrou te sê het: "Wie kan hom 'n denkbeeld vorm van al die sorge en kommer en kwelling, van al die angs en die droefheid, van die bittere smaad en hoon wat haar deel en lot was gedurende die droewige oorlog. En tog het sy dit alles nie sugtend en klaend gedra nie maar blymoedig en gelate." Dit is egter begryplik dat sy onder omstandighede soms haar geduld verloor het. Een van die vrouens wat sonder bediende was, was een dag besig om vloere blink te vryf toe 'n Tommie aan die halfgeopende deur klop en ewe apologeties aan die sogenaamde bediende vra: "Please madam, can you tell me where the missis is?" Sy vererg haar op die plek bloedig en swyg. Toe hy weer die vraag herhaal kyk sy op en antwoord: "Speak fool, I am the missis!"⁴⁹

⁴⁷ N Kruger, *Rachel Isabella Steyn; Presidentsvrou* (Kaapstad, 1949), p. 86.

⁴⁸ Persoonlike mededeling en notas: Marie van der Westhuizen, Hoofbestuur OVV.

⁴⁹ RD McDonald, 'n Terugblik op my oorlogsjare (Bloemfontein, 1995), p. 84.